

Josefína Formanová

Kde končím a kde začínám

(a proč je dobré to vědět)

Josefína Formanová

Kde končím a kde začínám

(a proč je dobré to vědět)

© Josefína Formanová, 2021

Photo © Oldřich Škácha – heirs, 2021

Cover and design © Carton Clan / Kristýna Šlajchrtová, 2021

ISBN 978-80-88417-02-6

© Knihovna Václava Havla, 2021

Současný svět úměrně ke vzrůstajícímu množství možností, jež se bohatší společnosti naskýtají, přináší také vzrůstající množství situací, v nichž člověk může selhat. Důvodem je zvětšující se prostor, v němž se člověk může nějak projevit a být při tom viděn a slyšen. Ať už jde o sociální sítě, politické debaty, různá fóra, prostor školních lavic, dokonce domácí prostředí. Z hlediska subjektu (opět – minimálně bohatší části populace) je svět polem, na jehož půdě se může ke všemu a neustále volně projevovat. I mravy tomu chtějí, že si dnes s kdekou volbou nelámeme tolik hlavu. Aby člověk něco řekl nebo něco udělal, nemusí se hned odít brněním nebo být příslušníkem „vyššího stavu“. Toto pole však zůstává jako takové také polem, v němž nám jde o život, a to v doslovném i poněkud volnějším slova smyslu.

Pokud dříve bylo toto pole polem bojovým z hlediska restrikcí mravů, státu, postavení v rodině, záležitostí společenských norem a úzů atp., dnes je polem minovým neboli jeho rizika jsou mnohem skrytější a leží hlouběji pod zemí. Zdánlivě se můžeme volně pohybovat po tomto prostoru, aniž bychom museli prchat před každým viditelným projevem života, který by mohl přinášet nebezpečí. Na druhou stranu jsme největším nebezpečím sami sobě, protože sami určujeme skrze volby svých dalších kroků, zda budeme navždy smeteni z povrchu zemského, skončíme bez ruky, nebo se nebezpečím vyhneme. Jedno neopatrné šlápnutí může být fatální. Není to však tak docela věc náhody, ale určité lidské výbavy.

Těm z nás, kteří jsme se narodili do západní civilizace a jisté sociální vrstvy, je dnes již dostupný vzdělávací a sociální nástroj, jímž můžeme hlubinné miny celkem jednoduše detekovat. Zatímco obyvatelé méně bohaté, či přímo chudé země zůstávají vystaveni smrti s každým dalším krokem, jenž může přitáhnout pozornost nepřítelů a vyústit v boj na život a na smrt, my se můžeme učit s těmito nástroji stále lépe

zacházet, a naše naděje na přežití tak v určitých ohledech vzrůstá.

To je, řekněme, jedna rovina naší existence, ta vůbec základní. Vedle této je tu ovšem rovina nadindividuální, ve které se máme všichni starat také o blaho druhých neboli o to, aby bylo minové pole vyčištěno a válka na život a na smrt skončila. A k tomu je třeba lepší výbavy, než je minový detektor, který určuje vektor pouze mému pohybu, nikoli však pohybu společnosti jako celku.

V tuto chvíli už je potřeba začít vnímat, kdo další se v naší blízkosti snaží vyhnout fatálnímu kroku a jestli mu svým postupem třeba nezablokujeme bezpečný průchod. Toto vnímání vyžaduje dokonce zvláštní míru pozornosti vůči druhým, a tou je vidět druhého jako individualitu, nikoliv jako odlesk masy.

Skylly a Charybdy poznání

Redukce je nevyhnutelným způsobem jak se vztahovat ke světu. Skrze ni teprve poznáváme, skrze ni teprve lze vůbec něco říct. A v duchu G. W. F. Hegela vůbec myslet. Myslím, tedy redukuji. Stává se pak ovšem, že redukuji často také to, co je právě cenné, totiž diferenci či jinakost samotnou. Diference je pak smetena ze stolu a na její místo se hrne prázdná tma identity. Pod rouškou této tmy jsou, jak píše Hegel, všechny krávy černé. A to je problém.

Mám zde na mysli identitu, která zrazuje identitu v její diferenci. Krávu stračenu, krávu bílou, hnědou i černou redukuji na jednu jedinou tmu těch černých krav identity. A co víc, tato identita už není identitou, protože není konkrétní. Je absolutnem, protože identita se právě ustavuje skrze diferenci. A tak také díky tomu, že Pepík je konkrétní Pepík, jsem já teprve konkrétním já.

Jinými slovy, na úrovni společnosti je identita každého z nás zásadní, protože umožňuje vzájemnou diferenci, bez

níž by nebylo každé jednotlivé identity. Jak tuto identitu a diferenci prosazovat, abychom všichni neskončili v černém pytli absolutna?

Co do uznávání identity druhého musím si být zároveň vědoma jeho jinakosti. Jistěže by pro mě bylo nejjednodušší zpřehlednit si vesmír tak, že všem přikážu nosit černý přeliv a modré džínsy. Pak ovšem hrozí, že přijdu o svou vlastní identitu, protože, hle, absolutizace, stejně jako Hegelův duch dějin, je past na konkrétní Pepíkovu identitu – a tedy i tu moji.

S redukcí tedy vyvstává palčivá otázka, totiž kde jsou hranice této redukce. Kde je redukce nutná k tomu, abychom se mezi sebou dokázali domluvit a viděli svět více či méně stejně barevně, a kde už je redukce skluzavkou k absolutnu? Držet se této hranice pevně jako nitky Ariadniny, to je bohužel něco, v čem už v duchu donquijotských bojů spíše selháváme. Naším protivníkem přitom není nikdo druhý, ale my sami – naše představy o nás samých a o těch druhých.

Chceme se – a to naprosto přirozeně, v rámci našeho životního nastavení – překračovat, nabourávat integritu druhého – ovlivňovat ho, měnit svět, zasít sémě. Náš život se však neodvívá intrasubjektivně, ale intersubjektivně. To znamená, že lidské sebevědomí je bytostně expanzivní, bytostně extenzivní. Když mluvím, měním skutečnost, protože redukuji. Pilně pracuji na neustálých přeměnách okolo sebe. Ovšem nesmím dojít do krajnosti eliminace tohoto světa. To buď končí radikalismem vůči druhým, nebo nešťastným solipsismem, který mě z toho společenství beztak vyžene.

Taková lest světového ducha, jak píše Hegel, spočívá v tom, že skrze touhu měnit svět měním především sebe sama, ne tolik dějiny, tedy nějaký vnějšek. Skrze tuto touhu se vyvíjím. Tak také Hegel u touhy začíná a u pozitivní rezistence světa, světa toho druhého, končí. Tato dialektika zakládá potenciál lidského já milovat. Neboť abychom mohli milovat, musíme uznat druhého jako život, který nelze redukovat.

Jistá podezíravost vůči uznání druhého spočívá v samotném druhém, který je takto neredukovatelný. Pokud ho totiž jako takového uznám, ubere to něco z mé suverenity, protože je tu jistá, docela cizí tvář, před kterou se zodpovídám – jí i sobě samému. Mé činy jsou nyní měřeny dvojím metrem – mým a toho druhého.

Kdepak, čert vem smrtelný hřích, na to už dneska většina společnosti kaše. On je to dobrý příběh, pěkně vystavěný. Adam a Eva chtějí poznávat, ale aby mohli poznávat, musí se prohřešit proti Bohu, tj. musí být uvrženi do světa poznání, v němž se mimochodem objevuje i soud, a tedy selhání vůči druhému a především vůči Bohu.

Jenže ten tam je svět, v němž Boží soud stál nad každým naším činem. Že bychom se zpovídali z každé osobní či světové války Bohu, je dnes až hořce směšná představa. Čímž nepopírám, že modlitba a pokání nemá svůj výsostný význam ve vývoji a smíření lidského ducha. K životu to ale nestačí, a zejména ne k tomu společnému.

Není to Bůh, kdo nás opustil; to my jsme opustili Boha, abychom se jím mohli stát vůči druhým, a dokonce vůči sobě. To je to, za čím se ženeme. Být pánem ve svém domě, jak by řekl Schopenhauer a později Freud. A jak ukazují dějiny civilizace: být také pánem v domě toho druhého, protože tento druhý je v mých očích opět redukován.

Je totiž bezpečnější druhého ponížit, tedy zbavit ho jeho individuality, než přijít o svou suverenitu. Druhý nám jednoduše bere půdu pod nohama. A komu by se něco takového líbilo.

Proto když selháváme, selháváme raději sami před sebou, protože to se snáze obhájí. Spíše odpustím sama sobě, než abych čekala na odpuštění druhého. Spíše odpustím sobě, než abych odpustila tobě nebo si od tebe nechala odpustit (obojí představuje určitý typ mocenského vztahu).

Tohle všechno ale není, prosím vás, kritika lidstva. O tu tady vůbec nejde. Všechno tohle je přirozené a fajn. Podstata věží v samotném smyslu tohoto selhání či selhávání, které je nutné do té míry, do jaké je podstatné pro jakékoli poznání. Je ovšem třeba rozlišit selhání dobré a špatné.

Vypadávající stařeny

Když selháváme, aniž bychom své selhání nahlíželi jako takové, které je potřeba zastavit změnou v našem uvažování, jednání a usilování, selháváme špatně. Má se to stejně jako s nekonečným opakováním téhož. V úplném extrému dokonce o toto opakování usilujeme; většinou je motivací nějaký ideál, dokonalá forma řádu.

Ta se ovšem moc nevyplácí. Švejk, kdyby nebyl ztělesněním neřádu, by asi umřel ve válce. Když se šikují do řady a snažím se z ní vůbec nevyčnít, koleduji si o tmu, v níž jsou všechny krávy černé.

Stejně tak, jako když neustále papouškuji totéž dokola – i přes sebevětší duchaplnost opakovaného výroku se výrok časem naprosto vyprázdní. Takový je osud všech myšlenek, étosů, paradigmat.

Představte si, kdybychom usilovali o mimikry, naprostý řád opakujících se mechanismů atd., byl by svět pěkně nudný. A nuda nikoho nebaví. Nuda zavání nicotou. Nekonečné opakování je špatné nekonečno; potřebujeme, aby jednou přestalo a něco se změnilo, abychom v něm dokázali překročit sami sebe.

Pěkně to ilustruje Charmsova aforistická historka Vypadávající stařeny ze sbírky Sen:

„Nějaká stařena se z nadměrné zvědavosti vyklonila z okna, vypadla a potloukla se. Z okna se vyklonila druhá stařena, začala se dívat dolů na tu potlučenou, ale z nadměrné zvědavosti se také příliš vyklonila, spadla a potloukla se.

Potom z okna vypadla třetí stařena, pak čtvrtá a pátá.

Když vypadla šestá stařena, přestalo mě to bavit a šel jsem na Malcevský trh, kde prý jednomu slepci darovali pletenou šálu.“¹

Jistě, legrace, byť krutá – netřeba zde příliš psychologizovat, takové utrpení druhých, ať už jde o anonymní stařenu, smyšlenou postavu či utrpení, které nekončí příliš tragicky, je často předmětem humoru. Ačkoli těžiště tohoto příběhu leží jinde.

Prvních pár stařen je docela zábava, když si to představíte. Ale postupně to člověka nutně omrzí (viz Neváhej a toč! či Tom a Jerry atd.). Pořád dokola, to je přeci podstata pekla.

Kdo v tomto příběhu selhává?

Pokud jde o opakování páchané na sobě, většinou to končí nějakým nezdarem. Tak například když opakovaně padám na hubu, hrozí, že mě doma nepoznají a vyhodí mě na ulici, jako se to stalo truhláři Kušakovovi.² To si pak můžete křičet, jak chcete, ale dveře se za vámi zkrátka nadobro zavrou a tečka. A proč? Protože rodina v něčem zásadním selhala – totiž v úsilí o poznání (Kušakova).

Tohle je problém způsobu, jakým se k sobě navzájem vztahujeme. Ono je to do nějaké míry nevyhnutelné, ale příznějme si, že to není ideální. Když se mi můj blízký odcizuje, odvrátím se, protože je to jednodušší než snažit se jej znovu poznat. Tak nějak cítíme, že bychom poznávali jiného člověka v tomtéž těle, a na tom je něco děsivě odpudivého. Možná jako domnělá zkušenost ze setkání s Marťany. Jsme si vzájemně Marťany. A navíc je to moc práce.

Právě jako v případě truhláře Kušakova. Mám zde na mysli silně převládající trend empiristického uvažování v našem vztahování se k okolnímu světu; zkrátka natolik spoléháme na to, co vnímáme smysly, pěkně pohodlně z naší centrální

¹ Daniil Charms, Volvox Globator, Praha 1992, s. 5.

² Ibid., s. 7.

mozkové nervové observatoře, že nám pak uniká – a tady bych si dovolila použít slovo – podstata poznávaného objektu či subjektu (Kušakova).

Kdybychom nechali truhláře Kušakova, aby se mohl nějak projevit, snad bychom ho přes rozmlácený ciferník i poznali. Potíž je, že od dob, kdy frčel pragmatismus, tahle, řekla bych, epistemická trpělivost prostě nefrčí. Poznání totiž trpělivost vyžaduje. Vyžaduje práci: odstup, přiblížení, odstup, přiblížení. Neustálý pohyb drnkající na struny existence a jinakosti druhého člověka; pohyb, který zároveň musí být natolik jemný, abychom nenarušili jeho harmonii, rozuměj identitu.

Musíme být trpěliví, aby se nám něco vyjevilo ve své podstatě. A to také znamená, že musíme dělat chyby. A ani to ještě nestačí.

Tady se dostává do hry zásadní role reflexe. Pokud selhávám, musím reflektovat. V tomto zpětném pohybu do sebe, který následuje po výpadu do skutečnosti, jenž, jak jsme řekli, má nevyhnutelně formu redukce, je třeba se vrátit k sobě – poznamenán skutečností, která je vždy vůči mně jaksi v pozitivním smyslu invazivní. A dovolávat se pravdy.

Humorné na tomhle systému lidského poznání je, že naše dovolávání se pravdy je vždy liché. Nicméně právě jako takové nese také určitý prvek naděje na její přiblížení, o které je třeba se stále znovu a znovu pokoušet.

Často čekáme, že nám skutečnost jednoduše sama oznámí, co je pravda a co ne. Ale ono to pochopitelně takto nefunguje. Skutečnost je do značné míry naše práce. Poznání je práce. Pokud nechceme ztratit tátu a manžela, musíme se jej v nešťastníku truhláři Kušakovovi snažit znovu a znovu aktivně poznávat. Identita bez diference prostě neexistuje, vzpomeňme ty černé krávy a černé přelivy s modrými džínsy. Takže nemůžeme čekat, že se sama jen tak někde ukáže, zavolá: „Tady jsem! Jsem to já!“ a bude ve všem jasno – naopak, zmizí nám v té černotě a běda ji tam hledat.

To, že selháváme v poznání skutečnosti, že ji redukuje a přežvykujeme do formy jisté stravitelnosti, která je však vždy již kusá, je bohužel nevyhnutelné. To, co naopak dělat můžeme a co bychom dělat měli, je neustálá reflexe tohoto selhávání a uvědomování si vlastní rozštěpenosti soustavným vnikáním skutečnosti do toho, co bychom rádi nazývali svou vlastní identitou. A touto skutečností míním také druhého člověka.

Tak zaprvé – jak jsme viděli u truhláře Kušakova – identita není žádná samozřejmost. A zadruhé: identita je tvořena intersubjektivně.

Potíže s rovníci já jsem já

V tomto duchu Daniil Charms lakonicky, a o to palčivěji, (opět) zachycuje špatné nekonečno v asertivním vyjadřování vlastní identity, které je zcela naivní a naprosto zbytečné, vezmeme-li vážně onen intersubjektivní rámec. Je to jako volání do polštáře:

„Spisovatel. Jsem spisovatel.

Čtenář. A u mě jsi hovno!

Spisovatel, otřesený touto novou myšlenkou, několik minut stojí a pak padne mrtev.“³

V čem je sebeustavující zvolání „Jsem spisovatel“ problematické? Chybí mu potvrzení. Bez něho se pan spisovatel může sám o sobě utvrzovat, jak chce, ale spisovatelem nebude. Stejný problém jako u Kušakova – dokud spisovatele ve spisovateli neuznáme, což vyžaduje jisté chování naše i spisovatelovo, nebude ze spisovatele nic. Nebude ani Kušakov.

Jistě, čtenář možná v tomto mikropříběhu reaguje příliš příkře. Avšak podíváme-li se na jiný případ, vidíme, že jistá obezřetnost vůči sebeafirmaci, jakou předvádí spisovatel, je správná.

³ Ibid., s. 8.

Vezměme příklad přímo z veřejné sféry. Donald Trump po policejním zásahu slzným plynem proti mírné protestní akci ospravedlňuje tento čin slovy (v mém kostrbatém překladu): „Já jsem váš prezident zákona a pořádku a spojenec všech mírumilovných protestujících.“⁴

Trumpova slova reagující na jeho vlastní čin (A) odpovídají negaci tohoto činu (non A). Tato teze a antiteze nemůže zůstat bez povšimnutí, s čímž, zdá se, Trump nepočítal. Výsledkem každé teze a antiteze je totiž nějaká syntéza, jak jsme si potvrdili analýzou poznání. Tuto syntézu nacházíme u druhého, tedy v tomto konkrétním případě u celosvětové veřejnosti, a zejména u oněch protestujících a dalších, kteří přihlíželi této kauze.

Syntéza je, že Trump káže vodu a pije víno. Jeho chování popírá jeho slova a jeho slova popírají jeho chování. Jeho sebeafirmace vyjde naprázdno jako němé rybí polknutí. Zjevnost inkonzistence činů a slov je patrná, přistoupí-li k sebeafirmativnímu výroku někdo druhý. To znamená, že já jsem potvrzen těmito svými výroky teprve skrze reakci druhého, v němž se mé jednání a chování syntetizuje a tvoří teprve ucelený obraz o tom, kým jsem. Teprve skrze druhého vzniká a podržuje se, případně se hroutí má identita.

Na úrovni jednotlivého já či sebevědomí je tato sebeidentifikace o dost složitější a je možná pouze do jisté míry. Jejím nástrojem je humor a konstantní usilování o to, mít sama nad sebou nadhled.

Moje doporučení pro úspěšnou sebereflexi se váže k radě spisovatele Jiřího Stránského, který vždycky s jiskrami v očích říkal, že jakmile se člověk lituje, měl by přistoupit k zrcadlu a tak dlouho si opakovat: jsem chudák, jsem chudák, jsem chudák..., dokud se nerozesměje.

4 Trump: „I am your president of law and order and an ally of all peaceful protestors.“
2. června 2020. Zdroj: CGTN (cgtn.com). <https://www.youtube.com/watch?v=NvOjWTmSNMM>.

Tady má opakování těchto slov svůj zjevný smysl; smysl, který bychom v každém opakování měli následovat jako jeho cíl: překročit sebe sama. S takovým druhým je fajn být na světě, protože pak má svět šanci povstat z popela. Takové opakování již není selhávajícím, špatným opakováním, ale opakováním reflexivním, sebezpřekračujícím, které může vést k hlubokému poznání.

Nejen pravdu o druhém, ale také pravdu o sobě hledíme raději u druhého.

Možná nám to zachrání život.

Skutečnost tedy nutně stojí na tom, že je tu někdo další. Hovoříme-li o skutečnosti úspěšné (a klidně řeknu rovnou, že i vůbec možné) ve smyslu zdravě se vyvíjející. Solipsista nemá důvod starat se o více než o sebe sama, protože právě on sám představuje celý svět. Ovšem v jeho světě nelze mluvit o pravdě – pouze o tautologii nebo kontradikci, jak jsme si ukázali na příkladu Donalda Trumpa. V tomto modu vivendi není místo pro pravdu, protože pravda není jednoduchá a rozhodně nestojí na mém rozhodnutí.

Přirozeně se ale ptáme: k čemu je dobré myslet s druhým? K čemu je dobrá pravda? Hledáme-li pravdu, hledáme lásku. Pravda je splynutí A a non-A, aniž by rozpustila jejich radikální jinakost. A stejně tak láska. Ono se to zdá banální a samozřejmě je to klišé. Ale ne zas úplně k zahazení, jak to tak u klišé bývá. Láska, vezmeme-li vážně tuto rovnici, je totiž sebevztah skrze druhého. Tohle kolečko, které já jako na oběžné dráze urazí mezi já, ty a znovu já, a opět já-ty-já, já-ty-já, tak donekonečna, je případ dobrého opakování, ve kterém, když neselžeme, zůstaneme pravdiví. Pravda leží mezi mnou a druhým. Opakování obsažené v tomto vztahu je opakované selhání v poznání druhého, které má však tu pozitivní vlastnost, že nás současně proměňuje. Skrze toto selhávání rosteme. Skrze toto selhávání jsme konkrétními lidmi, a jako takoví jsme také svobodní. Obecný Pepík by

asi těžko mohl něco dělat, kdyby postrádal formu a určité vlastnosti. Konkrétní Pepík už naopak něco zmůže. Má nohy ruce, nějak se chová a někam patří. Nějak přemýšlí. Neredukovat druhého znamená konkretizovat sebe a dostávat se blíže skutečnosti. Uzavřu to příkladem, abych dostála slibu skončit něčím konkrétním a úlevným, čímž se vracím k Vypadávajícím stařenám.

Stařenina zvědavost je vektor, který, aby nekončil ve špatném nekonečnu, musí být narušen dalším vektorem, jímž je láska a láska k pravdě. Střetem dvou vektorů teprve vzniká poznání, na němž lze (nejen) v tomto případě doslova zachovat lidský život. To, když vypravěč pozorující vše z chodníku pod oknem zavolá na stařenu, že by přílišným vykláněním mohla z okna vypadnout.

Ani přehlížená a dnes už, zdá se, skoro trapně vyznívající varování ekologů, geologů, klimatologů, biologů, filosofů a jiných, že jsme překročili hranici udržitelnosti stávajícího stavu života na naší planetě, pořád ještě nemusejí být hluchá. Naopak, mohli bychom říci – teď už záleží jenom na stařeně, zda uzná naléhavost volání a přestane se konečně vyklánět z okna. Stačí se jen zarazit o skutečnost, která má jasné hrany, pokud uvěříme druhému, pokud uznáme palčivost jeho slov. Protože pravda je v nich. Pravda nelétá ve vzduchu jako moucha, kterou stačí rozmáčknot mezi prsty, aby nebyla. Teprve u druhého je pravda pevná jako skála, o niž se dnes tříští stoupající hladiny oceánů.

Berme to jako projev lásky; lásky k pravdě. Pravda začíná u druhého.

Možná nám to zachrání život.

PF 2022

Josefína Formanová (* 1992), laureátka ceny Toma Stopparda za rok 2021, udílené Knihovnou Václava Havla, je absolventkou magisterského studia v Ústavu filosofie a religionistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. V současnosti je doktorandkou v témže ústavu. Během studia se věnovala divadelní tvorbě, příležitostně přispívá do kulturních periodik.

Pro své přátele a příznivce vydala
jako novoroční přání v prosinci 2021
Knihovna Václava Havla
www.vaclavhavel.cz